

Reinhart Koselleck

Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg

BEVEZETÉS*

A *nép*, *nemzet* – és a *tömeg* – fogalmának történetei nyelvi megfelelőikkel és szomszédos fogalmaikkal együtt központi helyet foglalnak el a nyugati – és időközben már – az egész világtörténelemben. Hiszen ezek a fogalmak éppúgy utalnak a politikai cselekvők önszerveződésére és identitáskeresésére, miként a többi, az adott helyzetből kizárt cselekvőkére vagy idegen csoportokra. Az identitás és az idegenség tudatosítása mindeközben gyakran kölcsönösen ugyanazon fogalmak használatával történik. A *nemzet* és a *tömeg* immár nemzetközileg meghonosodott jövevényszavak, míg a *nép* fogalmát legtöbbször ezek szinonimáiként használják a nemzeti nyelvekben. A *nép* és a *nemzet* – emfatikus használatukon túl – minden esetben egyszerre jelölhetik a cselekvés egységét (cselekvőt) mind a saját, mind más népek vagy nemzetek esetében. E fogalmaknak tehát meglehetősen magas az absztrakciós szintje, ami általános használatukat is lehetővé teszi, jóllehet mindig csak konkrét népekre, nemzetekre vagy tömegekre alkalmazzuk. Ezért létezhet a demokrácia elmélete, de nem beszélhetünk a nemzet- vagy a nép elméletéről. Létezik azonban a népek és nemzetek tipológiája, ahogyan az általánosítható fogalmiságuk tipológiája is. Az *etnogenezis* címszó alatt már igen hamar elkezdett kirajzolódni az elmúlt háromezer év elmélete, amelyben empirikus és genetikus kérdésfeltevéssel megkísérlik a mindenkori cselekvőknek, cselekvésegységeknek – amit ma nemzetnek és népnek hívunk – keletkezését, változását és elmozdulását elemezni, és a tudományos terminológiában az *ethnosz* címszó alatt objektíválni. Az etnológia és az etnoszociológia a népszociológia, a népraiz és a nyelvtudományok nyomán messzire jutott a nemzetek vagy népek és a tömegek szerveződési formáinak általános és összehasonlító elemzésében.¹

A következő fogalomtörténetek a *nemzet* vagy a *nép*, illetve a *nacionalizmus* és a *tömeg* általános elméletképzésének csupán az előterében mozognak. Hozzájárulnak ugyanakkor az általános elméletképzéshez is, hiszen minden tematizált fogalom szemantikailag egy magasabb szintű egyetemességi igényt hordoz, mint amit a mindenkori nemzet, mindenkori nép és a mindenkori tömeg jelölnek.

* Koselleck, Reinhart 1992: Einleitung. Volk, Nation, Nationalismus, Masse. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Klett-Cotta, Stuttgart, Band 7. 141–151. [A fordító köszöni Lajtai L. László hasznos szakmai segítségét.]

¹ Vö. Francis 1965; Lepsius 1990: 232 skk. (A vonatkozó három tanulmány címe: *Nation und Nationalismus in Deutschland*; „Ethnos” und „Demos”. *Zur Anwendung zweier Kategorien von Emerich Francis auf das nationale Selbstverständnis der Bundesrepublik und auf die europäische Einigung; Der europäische Nationalstaat: Erbe und Zukunft*.) Vö. XIV. 5. fejezet, 105. lábjegyzet.

Másfelől, éppen ezért, a következő fogalomtörténet nem hagyja magát leszűkíteni tisztán egy diakrón szóértelmezés-történetre, és ennek szukcesszív felhasználására konkrét szubjektumok, szituációk vagy esetek tekintetében, amelyekre e fogalmak egyébként vonatkoznak. Fogalomtörténeteink tehát két analitikusan elválasztható szinten mozognak, amelyek a hétköznapi nyelvben általában egybeesnek: egyfelől az adott fogalomra szemantikailag állandó, hosszan meglévő és csak lassan változó szerkezetek rakódnak rá, amelyek a változó viszonyrendszerben (*populus, natio, nép* stb.) egymáshoz hasonlóvá válnak vagy ismétlődnek. Másfelől egészen sajátos politikai és társadalmi szerveződési módok és jelentésminták hatnak e fogalmakra, amelyek a mindenkori megnevezés révén (*populus romanus, nation française, deutsches Volk* stb.) összetéveszthetlenségre és egyediségre tartanak igényt. Ugyanakkor a konkrét megnevezéseknek is – összekapcsolódva az átfogó nép- vagy nemzetfogalommal – megvan az időben tartós kiterjedésük, amelyek nem hagyják magukat egyik napról a másikra megváltoztatni. A nevek fogalmiságának empirikus közvetlensége és alapfogalmaink strukturális általánossága, amelyek tehát több cselekvőre és azok identitásképzésére is vonatkoznak egyszerre, egymásra utaltak. Szinkrón és diakrón módon, különböző formában kapcsolódnak egymáshoz.

Mindehhez a fordítások mint a fogalomképzés váltóállítói tartósan hozzájárulnak. A görög fogalmak – a rómaiak közvetítésével –, miként a latin fogalomképzés is a mai napig éreztetik a hatásukat, természetesen a vernakuláris nyelvek (alapnyelvek) különböző változatainak megfelelően. A *demokratie* (népuralom) vagy a *res publica/populi* (köztársaság, közjó, 1800 körül már népjólét is) kifejezések minden nyelvben közös elméleti feltételezéseket és jelentéseket tartalmaznak, amelyek az ókor óta érvényben vannak. A *natio* kezdetben születésre és származásra vonatkozó fogalma ezzel szemben lassan és hosszú időn át (a németben a 15. századi jövevényszóképzés óta) felértékelődött és kiterjedt, úgy hogy mára majdnem minden nyelvben egy felcserélhetetlen politikai kulcspozícióra tett szert, és a származás és születés már csak mint lehetséges mellékjelentések vannak jelen.

Az európai történelmek öröklődő kétnyelvűsége a latinban gyökeredző nyugati nyelvekre és a német nyelvre különbözően hatott. Nyugaton a latin nyelv beépülése az anyanyelvekbe zökkenőmentesebben ment végbe, mint a német nyelv esetében, amelyben vagy jövevényszavakat vettek át, vagy új szavakat kellett alkotni. A római *populus* szóból például, amely egyaránt jelenthetett *államnép* és *népességet*, így maradt meg a franciában és az angolban *peuple* és *people* formájában csupán az utóbbi jelentés, míg ugyanez a szó a németben a *Pöbel* [csőcselék, aljanép] szóra korlátozódott. A *Volk* [nép] kifejezés ezzel szemben 1800 óta felértékelődött, s az államnép mint nemzetet és a népesség fogalmát egyszerre foglalhatta magában, egyetlen fogalomban egységesítve a *nation* és a *peuple* szavakat. A jelenség mögött a Németországban sokáig az uralom és a tudomány nyelveként funkcionáló latin nyelv hatása áll. A természetjogi hagyományban a *Volk* fordítási fogalommá vált, amely megtartotta a *populus* mint államnép szó

régi politikai jelentését.² Ezért tudott a *Volk* az 1800-as évek forradalmi időszakában a *nation* párhuzamos fogalmaként, de még inkább annak ellentétéként megjelenni. És ezért maradt fenn a németben majdnem töretlenül az *Isten népe* [Gottesvolk] kifejezés vallásos áthallása is, amely a teológiától áthatott oktatás nyelvében maradt élő.³

Fogalomtörténeteink tehát különböző megszakadt folytonosságokból és átvételekből, valamint új képződményekből (neologizmusokból) táplálkoznak, és ezek alapján fogjuk az összeurópai hagyományt fogalmilag kibontani. Mindkét folyamat mögött a szemantika tartós azonosságai mutatkoznak meg, amelyek a történelmi valóság hasonló vagy analóg struktúráihoz kapcsolódnak, még akkor is, ha a diakrón fogalomváltozás lassan vagy fokozatosan visszafordíthatatlan újításokat vezetett be.

1. SZEMANTIKAILAG FELTÁRT STRUKTURÁLIS AZONOSSÁGOK

Fogalomhálóink szemantikája jóllehet mindig előzetes feltételekre vonatkozik, de olyan módon, hogy vagy nyelvileg rögzíti, vagy először megalkotja ezeket. Azt a modern tudományos antitezist, hogy egy nép objektíve adott-e vagy csak szubjektív akaratok révén jön-e létre, a szemantika támasztja alá. A szemantika egyszerre objektív és szubjektív; nyelvi helyzete tartalmazza a jelölt és megnevezett valóságot, ahogyan azt a nyelvi teljesítményt is, hogy a valóságot így vagy úgy ragadjuk meg és fogjuk fel.⁴

A következő fogalomtörténetek meglepő eredménye, hogy a *nép*, *nemzet* és *tömeg* szavak használatának strukturális jegyei ismételtelen felbukkannak, akkor is, ha közben a ténylegesen alakuló történelem lassan vagy gyorsan változott. Ilyen

² Vö. az 1853-ban Nyugaton ebben az értelemben már nem lehetséges, hagyományhoz kötött meghatározás Rochauánál: „A nemzet egy geneológiai-történelmi fogalom, a nép ezzel szemben tisztán politikai fogalom. A nép csak az államban és csak az állam által jöhet létre, vagy az államhoz tartozók összességéként, vagy – szűkebb és politikailag fontosabb értelemben – az uraltak nagy társadalmi csoportjaként szemben az uralkodó réteggel.” Rochau 1972: 55.

³ Vö. Büchler népre vonatkozó megállapításai: „Isten népévé válni, a legnagyobb feladat minden nép számára, még az alkotmányos feladatnál is nagyobb. Igen, a vak alkotmányozó tevékenység inkább kivonja a figyelem központjából azt a magasabb célt, s így végül a nép már nem is tudja, mit is jelent Isten népének lenni. [...] Az Isten országa [Christokratie] az egyetlen üdvözítő alkotmány.” Büchler (1740) 1873: 1064.

⁴ Vö. „Az, ami a nemzeteket nagyvonalakban kialakítja, általános elemekre vezethető vissza. Ezek között is legfelül helyezkedik el a származás és a nyelv. Ezután következik az együttélés és a hagyományok azonossága. A harmadik helyet a polgári alkotmány foglalja el, a negyediket a közösségi cselekvés és gondolkodás, a nemzeti történelem és irodalom. Az ezek által létrejövő szellem nem járul hozzá a többi elemhez, hanem sokkal inkább egyesítve lezárja azokat. Egy nemzet akkor válik valójában nemzetté, amikor ennek a gondolatnak az akarata megéri, s az érzés, hogy azzá váljék, megelevenedik.” Humboldt (1827–29) 1907: 188. Még ha a felsorolt tényezők sorrendje vitatható és kérdéses is, Humboldt alapfogalmából világosan kitetszik, hogy a *nemzet* szemantikájában az objektív és szubjektív tények igencsak közel állnak egymáshoz, és ezzel Renan „plébiscite de tous les jours”-ját [mindennapos népszavazását] is megelőzi.

strukturális jegyek a fent és a lent, a kint és a bent ellentétei, és hozzávetőleg 1800-tól a korábban és a később ellentétpárja. *Nép, nemzet és tömeg* a nyelvekben újra és újra a fenti ellentétpárok szerint konstruálódnak. Ráadásul ugyanazokat a szavakat használják akkor is, ha ezek határait akarják átlépni. Ezek a szavak tehát politikai és társadalmi környezetük vagy perspektívájuk szerint különböző fogalmakat takarnak, amelyek kölcsönösen kizárják vagy analóg módon megismétlik egymást, még akkor is, ha a tényleges előzetes feltételek mélyrehatóan megváltoznak.

a) Fent-lent viszony

A fent-lent viszonyt a diakrónia újra és újra rögzíti. A *demos* egy polisz politikailag és jogilag minősített polgárainak közösségét jelenti, amely önmaga fölött és egyúttal a nem minősített alsó rétegek (rabszolgák, metoikosok és idegenek) fölött uralkodik. Hasonló a római *populus* (*gens, natio* és mindenekelőtt *civitas* alakban is) „szuverenitása” lefelé és kifelé. S valami hasonló ismétlődik meg az úgynevezett középkorban és kora újkorban is. Itt a születési és a területi jogok alapján minősített „nemesi nemzetek” uralkodnak – modern szóhasználattal – az etnikailag teljesen heterogén rétegeken és népességen. Ennek következtében a magát „demokratikusan” legitimáló újkorban a *nép* fogalma kétszeresen is *uralkodó néppé* [Herrenvolk] (Max Weber) vált, amiben legalábbis az államban élő kisebbségekkel vagy az államon kívüli, uralkodásra kevésbé alkalmas népekkel szembeni uralomigény jutott kifejezésre.

A fent-lent elhatárolás azonban ugyanezekkel a szavakkal ellentétes irányból, tehát letről felfelé is leírható. *Demos, populus* vagy *nép* így nem a jogilag és politikailag kiválasztott uralkodó réteget, hanem az irányított és uralt tömeget jelentette. A *nép* tehát könnyen közeledett a *multitudo, vulgus, népesség, sokaság, tömeg* vagy *csöcselék* szavakhoz. Így került szembe a *demos = plethos* a polgárokkal, a *populus*, mindenekelőtt *plebs*, a *patresszel*, vagy a hívek [Kirchenvolk] (*plebs*) az egyházi tisztségviselőkkel. A *nép*, főként az abszolút fejedelmek korában – azok jogi és társadalmi különbségei ellenére – a *szubjektumok, alattvalók* összegét jelentette. Ugyanez a *nép* pedig a totalitárius hatalomgyakorlás korában majd a pártpolitikailag szervezett uralkodó elitek tárgyává és címzettjévé válik. Ugyanez vagy a szerkezetileg hasonlóan használt kifejezés tehát az idők folyamán egymást ténylegesen kizáró meghatározások – fentről lefelé vagy letről felfelé – leírására válhatott alkalmassá. A *nép*, illetve az őt történelmileg megelőlegező fogalmak ennek megfelelően esetenként az uralkodókra vagy az uraltakra utaltak, vagy akár mindkettőre egyszerre. A politikai valóság ugyanazokkal a szavakkal homlokegyenest ellentétes fogalmakat is leírhatott. A nyelvi lehetőségek tehát szűkösek voltak, szinte teljesen heterogén tényállásokat ugyanazokkal a kifejezésekkel ragadtak meg, ezért a fogalmak tartalmára csak a változó kontextusból következtethetünk. És a fogalomtörténet ott válik különösen izgalmassá, ahol a heterogén értelmezési mezők átfedik egymást.

b) Bent-kint viszony

Még ha kevésbé ellentmondásosan is, ugyanez a helyzet mutatható fel azokban a szóhasználatokban, amelyek a bent és a kint ellentétét akarják fogalmilag meghatározni. Azokat a fogalmakat, amelyek egy politikai cselekvési egység (cselekvők) önazonosságának megnevezésére szolgálnak, gyakran éppen azok a fogalmak cserélik le, amelyekkel az idegen cselekvőket jelölik meg. Mindezt megalapozhatja a közösség politikai szerveződése [verfassungspolitisch], amikor például a görög polgárvárosok *demos*át egy szomszédos „törzsi állam” *koinon*jától vagy *etnoi*ától megkülönböztetik; vagy amikor a római *populus* mint uralkodó nép megkülönbözteti magát a birodalmon belüli és kívüli *gentest*ől vagy *nationest*ől. Szerkezeti-leg hasonló fogalmi elágazódások bukkannak fel a középkorban, amikor például a frank *populus* több *gentest* a birodalmában tartományi egységekre, mintegy „provinciákra” oszt szét, amivé nem válnának külön a birodalmon kívül; vagy amikor a középkori „[Német–]Római Birodalom” több népet (*gentest*, *nationest* is) egyesít magában, olyan „népeket”, amelyeket a királyi-császári fennhatóság határain kívül is így neveznek meg. Még az újkorban is előfordul – mint Poroszországban vagy az Osztrák–Magyar Monarchiában –, hogy több, hagyományát, nyelvét és kultúráját tekintve különböző *nemzet* egyetlen államnép része. Vagy fordítva: amikor olyan *nemzetek* – mint például a dánok vagy a lengyelek – lehetnek tagjai más „államnépeknek”. Tendenciáját tekintve fogalmi áttekintéseinkről elmondhatjuk, hogy a közösségek politikai szerveződése [verfassungspolitisch] és a nemzetek közötti jog [völkerrechtlich] szempontjából mindig szükséges kizárásokat és bennfoglalásokat ugyanazokból az alapfogalmakból vezették le, amelyeket az ellentétes oldalon a mindenkori szomszéd is alkalmazhatott.

A belső szerkezet és a külső elhatárolás ellentétének polemikus kiéleződése csak akkor következik be, amikor az alapfogalmakhoz nevek kapcsolódnak. Ezért is tárgyaljuk itt a nevekhez kapcsolódó fogalmakat – e lexikon [Geschichtliche Grundbegriffe] más szócikkeivel ellentétben. Csak a többi nép egyedi megnevezésekor válnak a saját népet jelölő fogalmak aszimmetrikus ellenfogalmakká. Miti-kus vagy tudományos történelmi és eredetlegendák, vallásos és hittérítő elhivatottságok, kulturális-civilizációs küldetéstudatok, vagy *nacionalista* előítéletek innentől kezdve együttesen hatnak. Ezek a legitimációk az időben különböző módon követik egymást vagy egyszerre működnek különféleképpen összemosódva, és arra szolgálnak, hogy a mindenkori *nép* közös politikai cselekvését kialakítsák és motiválják. A hellének vagy a rómaiak „barbárokkal” szembeni aszimmetrikus ellentéte strukturálisan megismétlődik az idők folyamán, még ha a nevek változnak is.⁵ Az egyházi nyelvhasználatban meglévő ellentét a *laos* és az *ethne* (*populus/plebs* versus *gentes/pagani*) között csak azért nyeri el jelentését, mert keresztény és pogány között tesz különbséget. Az aszimmetria a keresztény megnevezésből és

⁵ Vö. Koselleck, Reinhart (1975) 1979: 211 skk. [Magyarul lásd: Koselleck, Reinhart 1997: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. (Ford. Szabó Márton.) Jászóveg Műhely Kiadó, Budapest.]

a „pogány” elnevezésből ered, amely fogalmakat a mindenkori népfogalmak jogilag vagy vallási alapon polemikussá tesznek. Az analógiák évszázadokon keresztül ismétlődnek, s ezek által a politikailag formálódó európai nemzetek, illetve népek saját kereszténységükre hivatkoznak, hogy abban önazonosságra leljenek. Védekezésben vagy támadásban, Európán belül vagy azon kívül a (nemzeti) egyházi és keresztény meghatározottságok egészen a 19. századig formálják a cselekvési egységeket (cselekvőket). A küldetéstudat ezek számára beépített elem marad, vagy legalábbis előhívható. A *patria*, a származásra vagy az uralkodó fejedelemre építő haza fogalma [Vaterland] potenciálisan kiterjeszhető.

2. AZ ÚJKOR FOGALMILAG MEGRAGADOTT SZERKEZETVÁLTOZÁSA

Az összes eddig bemutatott fogalom meghatározás nem a történetileg egyszeri és konkrét alkalmazásokra vonatkozott, sokkal inkább azt ábrázolták, hogy az a szemantikai előny, hogy egy történelmileg egyedi cselekvési egységet (cselekvőket) *populusként*, *natioként* vagy *népként* stb. ragadnak meg, csak egy behatárolt és meghatározott variációs tartományon belül lehetséges. Bizonyos szempontból fogalmaink sztereotípiaként jelentkeznek, amelyek ismételt alkalmazása – és alkalmazhatósága – az úgynevezett valóság strukturálisan hasonló kihívásaihoz igazodik. Ezek lassú és hosszantartó változása a használt fogalmak állandóságába erős előfeltevést építhetnek bele [hätte eine starke Vermutung für sich]. Mindenesetre a politikai események sokkal gyorsabban zajlanak le, mint ahogy a szemantika változni képes, és ahogy vele együtt az ismétlődő szerkezetek elnyerik jelentésüket.

Azt, hogy fogalmaink mennyire megragadják a szerkezeti változást – s miközben ezt teszik, előre is lendítik azt – bizonyítja az újkorba való átmenet. Mindeközben pedig igazolást nyer a lexikon négy hipotézise is, amelyek erre a változásra kérdeznak rá, függetlenül attól, hogy hasonló tények már korábban is felmutathatóak. Ilyen először is a demokratizálódás [Demokratisierung], amely az ókor óta jelen van fogalmaink között. A döntő változás a természetjogi megalapozottságú felvilágosodásban és a francia forradalom alatt zajlott le. A *nép* azóta elsődlegesen magában foglalja egy „nép” minden tagját, mint ahogy a francia *nation*, vagy még inkább ahogy a jakobinusok alatt a *peuple* mint *államnép* minden önálló mellékjelentést elnyelt. Még ha a németben a *néplék* [Volksele] vagy a nyelvi közösségben való részvétel használatban is volt, a *nép* csak most vált egy olyan felettes fogalommá, amely az összes rendet és osztályt, az uralkodókat és az uraltakat is magában foglalja. A konzekvensen demokratikus népfogalom természetesen nem érvényesült közvetlenül – 1918-ig a valóságban a politikai pártok fogalomtárában maradt. Iránymutató volt azonban e fogalomnak az az új igénye, hogy egy egyedi politikai államnép és egy jogilag és társadalmilag erőteljesen rétegzett lakosság heteronóm meghatározottságait egyggyé olvassza.

A *nép* éppen mint harci és pártbéli fogalom jelenti be igényét az általánoságra: visszaszorítva minden más, eddig domináns, egymás mellett használható,

rendi, regionális vagy társadalmi jelentést. „Tegnap még, testvéreim, csak sokaság voltatok; nép vagytok ma már, testvéreim.”⁶ A rendileg felosztott fogalomból a potenciálisan demokratikus fogalomba való átmenet mutatkozott meg – reflektálatlanul – a lipcsei *népek csatája* [Völkerschlacht] elnevezésben. Amikor 1813-ban Müffling ezredes becsempészte ezt a szót a harctéri jelentésébe,⁷ bizonyosan annak még a régi (a germán időkre visszanyúló) jelentése csengett a fülébe, az abszolutisztikus uralkodók csapatait nevezve *népeknek* [Völkern]. Most azonban azt látta, hogy az általános hadkötelezettség révén Európa – és Ázsia – „valamennyi” népe csatázott egymással.

Fogalommezőnk politizálódása [Politisierung] ezzel együtt indult útjára. A politikai cselekvési egységek (cselekvők) konstituálása jöllehet eddig is központi jelentéstengelye volt a *demos*, a *populus*, később a *natio* és (a 18. századtól) a *nép* fogalmának, ezek azonban gyakran más, apolitikus variánsokat is megengedtek. Ez változik meg az újkorban. A politikai tartalom – mindenekelőtt névelővel ellátva: *la nation*, [a nemzet] *das Volk* [a nép] – immár magában foglal azelőtt elkülönülésükben megragadható rend- vagy csoportspecifikus jelentéseket. Az 1800 körüli első hullám óta – és főként az első világháború után, a totalitárius nyelvhasználatban pedig elkerülhetetlenül – szóösszetételek előtagjaként a *nép* száz meg száz összetétel élén ott áll – a *népszellemtől* [Volksgeist] és a *nép-konyhától* [Volksküche] a *népjólét*en [Volkswohlfahrt] át a *népfelkelőig* [Volks-grenadier] és a *néphadseregig* [Volksarmee] –, s ezek maradéktalanul át kell, hogy politizálják a mindennapokat. A szintén 1800 körül felfedezett, látszólag politika előtti *nyelvnemzet* [Sprachnation] is közvetlenül politikai funkciót tölt be: egységbe szólítja a francia (állam)nemzet ellenében a (még nem létező) *német népet*. A demokratikus hangsúlynak megfelelően pedig az azelőtt alacsony státusú sokaság [Mengen] fogalma – most *tömeg* [Masse] – is politikai fogalommá értékelődik fel, amely minden kormánynak kihívást jelent és mindkét nem számára általános és egyenlő választófogot sürget.

A *nacionalizmus* régi és rejtve maradt terminusa majd csak ebben a környezetben, elsősorban az 1900 körüli Franciaországban, később pedig a 20-as évek Németországában válik voluntarista módon divattá és töltődik fel agresszív tartalommal, még akkor is, ha már a demokratikus idők előtt adottak voltak az ennek megfelelő viselkedésformák. A 20. század politikai fogalmát éppen ezért használhatjuk a tudományos terminológiában az elmúlt korszakokra is.

Valami hasonló érvényes az ideologizációra [Ideologisierung], amelynek bár tényleges előtörténete a retorikába nyúlik vissza, sajátos modernitása azonban fogalmaink új politikai kizárólagosságra törekvő igényének felel meg. Az egyszer már felcserélhetetlen alapfogalomként elfogadott *nép* és *nemzet* fogalmak differenciáló jelzőket igényelnek – keresztényi, liberális, 1900 óta népi, demokratikus vagy akár népi demokratikus, esetleg más formában –, s bár ezek részben vagy

⁶ „Noch gestern, Brüder, wart ihr nur ein Haufen; ein Volk, o Brüder seid ihr heut.” Freiligrath 1858, idézi Trübner 1956: 7. kötet, 691 sk., Volk [nép] szócikk.

⁷ Ladendorf 1906: 327 sk., Völkerschlacht [népek csatája] szócikk.

teljesen kizárják egymást, mégis ugyanazt az alapfogalmat módosítják. Egy ilyen-fajta szemantika szinte kikényszerít, vagy legalábbis lehetővé tesz egy ellentétes irányú ideológiakritikát, amelynek célja, hogy az általános fogalmat pártérdekek szerint lefoglalhassa. „Az igazi, a tulajdonképpeni nép kérdése minden pártot foglalkoztat, és minden párt ott találja meg az igazi, a tulajdonképpeni népet, ahol az ő saját szempontjait vagy legalább a célja eléréséhez szükséges eszközöket megleli.”⁸ 1873-ban így védekezett Bismarck a Reichstagban, amikor egy liberális képviselő a nép képviselőre hivatkozott: „Mindannyian a néphez tartozunk, nekem is vannak ebből fakadó jogaim, és a néphez tartozik a Császár Őfelsége is; mi mindannyian a nép vagyunk, nem pedig urak, akik bizonyos régi, hagyományosan liberálisnak tekintett, ám nem mindig liberális igényeket képviselnek. Kikérem magamnak a nép kisajátítását, és hogy engem a népből kizárjanak.”⁹ Politikailag minden bizonnyal nem lehet demokratának tekinteni, mégis szemantikailag kihasználja a demokratikusan mindent felölelő alapfogalmat, amely lehetővé teszi számára – retorikailag – a liberális ellenfelek megkérdőjelezését. Bismarck egy olyan ideológiakritikát gyakorolt itt, amelyet közvetlenül levezetett a totális népfogalomból.

Végül pedig fogalmaink, mindenekelőtt a *német nép*, az időbeliség [Verzeitlichung] történelemfilozófiai vonzásába kerülnek az újkorban. A 18. századig ezek a fogalmak – gyakran szemmel láthatóan előre meghatározott – tapasztalattartalommal rendelkeztek. Egy nyelvi-kulturális individualitás szempontjából, amely mint *nép* politikailag még nem öltött formát, még inkább pedig a *nép* – vagy *nemzet* – demokratikus fogalmának szempontjából, ami csak a jövőben válik megvalósíthatóvá, a fogalomból egy előzetes, elvárásfogalom jött létre, amelynek a valóságban még semmilyen tapasztalat sem felelt meg. Egy „kitalált rendről” volt szó (Francis). A francia nemzet jobb híján bíralt példaként szolgált, amelyet – lehetőleg jobb formában – követni kell. Ez alapján jelentette ki 1768-ban Lessing tárgyilagosan: „mi, németek még nem vagyunk nemzet!”¹⁰ Campe pedig megerősíti ezt: Németország nem ismer egy közös *népet* [gemeinsames Volk], csak *népekből* [eine Völkerschaft] áll össze, ahogyan ezt a föderatív rendszerből adódó kollektív egyes szám akkoriban kifejezte.¹¹ A *nép* ebből adódóan a németben egy jövőbeli fogalommá vált, amely az időben meghatározott fogalmakból, mint *mozgás*, *történelem*, *fejlődés* vagy *haladás* nyeri a saját dinamikus igazolását.¹² A *népek tavasza* [Völkerfrühling] egy demokratikus jelszó, ahogyan a *néppé válás* [Volk im Werden] a völkisch és a náci nyelvhasználat ideologikus toposzává válik. A megfogalmazásbeli változások során át a *nép* fogalomhoz a német

⁸ Rochau 1972: 57.

⁹ Bismarck 1973: 358 sk. (Az 1873. június 16-i beszéd.)

¹⁰ Lessing (1768) 1886: 419. [Magyarul lásd: Lessing, Gotthold Ephraim 1963: *Laokoön; Hamburgi dramaturgia*. (Ford. Vajda György Mihály.) Akadémiai Kiadó, Budapest.] Vö. Grimm (1889, 7. kötet) 1984: 13. kötet, 425. Nation [nemzet] szócikk.

¹¹ Vö. Campe (1811) 1970: 5. kötet, 43., Volk [nép] szócikk.

¹² Vö. Wülfing 1982.

nyelvben egyre újabb elvárások kapcsolódnak, még a megváltás és felszabadulás vágyának vallásos áthallása is az ebből következő küldetéstudattal együtt. Így irányít vissza bennünket magának a nép fogalmának modern időbelisége az *Isten népe* [Gottesvolk] kifejezés teológiai „őstörténetéhez”. A fogalmak tehát időben hosszan fennmaradó előnyöket is elraktároznak, amelyekből lendületet merítenek a nyitott jövőben is.

3. A NÉMET NÉV MINT FOGALOM

Az újkor szerkezetváltozása – amit fenti négy hipotézisünk támasztott alá – megmutatta, hogy a *nép* a német nyelvben 1800 körül lépett elő alapfogalommá. E fogalom azt célozta meg, hogy a széthullott birodalom különböző államnépseit egy *nép*ben egyesítse. Lendületét pedig abból az igényből merítette, hogy a *német népet* megnevezze és létrehozza, mint ahogy a *németség* [Deutschtum] és a *népiség* [Volkstum] párhuzamos fogalmi egymást kölcsönösen megvilágítják. A *nép* így rögtön egy sajátosan német kompenzáló fogalommá válik, amelynek azt kell teljesítenie, amit a francia szomszéd a *nation* fogalomhoz nemcsak társított, hanem úgy tűnt, hogy valóra is váltott. A *németség* körében a *nép* [Volk] és a *nemzet* [Nation] váltakozó szóhasználata éppen ezért tulajdonképpen a szomszédokkal való strukturális azonosságokról tanúskodik, valamint arról az akaratról is, amely a *német népet* különleges módon kívánja kimutatni és elhatárolni. Amikor emellett a kultúr- és mindenekelőtt a nyelvi nemzetet felfedezték, mindez jól értelmezhetővé vált 1806 után a „német” államnép sokszínűsége tekintetében, hiszen ezek átfogó szövetése bizonyosan a közös (írott) nyelvben és irodalomban gyökerezik.

Nemcsak a fogalomtörténet iróniája az, hogy éppen a *németnek* [des Deutschen] az európai „népcsaládok” sorában legutoljára felbukkanó megnevezése volt az, amely mindenekelőtt egy nyelvi megjelölésből származott. A politika-, társadalom- és alkotmánytörténetben ennek a szemantikai ténynek, szigorúan szó szerint értve és értelmezve – ahogyan az a továbbiakból kitűnik –, jelentékeny következményei voltak.

A német nép mint önmagát ekként megnevező és megragadó cselekvési alany csak a 19. században jött létre. Minden visszafelé ható értelmezés – főként fogalomtörténetileg – az ideológizálás gyanúját kelti. A szemantika jelentős megkülönböztetésekre sarkall, ezért kellett előbb megemlékezni egyes ismert tényekről.

A „német” kifejezés – latinul először 786-ban mint *theodiscus* – „népnyelvi” értelemben mindenekelőtt a nem latin *lingua vulgaris*-ra és még inkább a pogányok *lingua gentilis*-ére vonatkozott. A 9. században a „frank nyelv” volt így jelölve. A tisztán nyelvi megjelölés először 1080-ban (*Annolied*) ért egy valódi elnevezés közelébe, amikor „német emberekről” és „német országokról/földekről” [Landen] volt szó, anélkül azonban, hogy ezáltal a főnevesített elnevezés már politikai önmeghatározást is eredményezett volna. Egy átfogó *gens teutonica* csak 1100-ban került először szóba. A mellékneves megnevezés (1220 után) aztán

a szász tükörben *némété* [Deutschen] főnevesült mint a választófejedelmek kollektív megnevezése, ők álltak a választófejedelemségek élén, ők választották meg a királyt és ennek kapcsán kötelesek voltak Rómába utazni [Romfahrt]. A latinból (*Germania, Teutonia, Allemannia*) levezetett idegen megnevezésekkel szemben, a „Szent Római Birodalom” által magában foglalt *gentes, populi, népek* [Völker] vagy *nemzetek* [Nationen] esetében hiányzott a saját kollektív elnevezés. A befelé átfogó, kifelé elhatároló „német nemzet” birodalmának meghatározása csak a 15. században fordul elő. A *Németország* [Deutschland] gyűjtőnév pedig – a *német földek* [deutsche Lande] többes számú alakjának továbbélése mellett – először a 16. században jelent meg.¹³ A mindenekelőtt a területekre és azok uraira vonatkozó *patria, haza* [Vaterland] fogalom nem szorult vissza ezután sem, a *német haza* [deutsches Vaterland] egyszerűen lefedte mindazt, amit kifelé a törököktől, svédektől és franciáktól kellett megvédeni, s ami befelé a felekezeti békét biztosította.¹⁴ A *patriotizmus* dinamikus, Franciaországból átvett fogalma, az első modern mozgalomra vonatkozó fogalom majd csak a 18. században terjedt el.

Ennek a patriotizmusnak kellett – Moser szavai szerint – eredményeznie azt, ami a briteket, Svájcot, Hollandiát és Svédországot már rég megkülönböztette: a *hazaszeretetet* [Vaterlandsliebe], amelynek nálunk az egész birodalmat, minden *rendet* [Mitstände] és minden *németet* [Mitdeutschen] egységbe kellett fognia.¹⁵ Mindeközben Moser a német alkotmánytörténet strukturálisan hosszú távú problémájára bukkant, mert amit talált, az egy *kettős haza fordított és káros fogalma* volt a föderális és felekezeti megosztottság miatt. A fejedelmek és az ő (most először így nevezhető!) *szeparatista gondolkodásmódjuk* számára a haza csak egy *halott név* volt, és csupán a birodalmi polgárokat érdekelte *Németország*.¹⁶ Moser egy „kitalált rend” nézőpontjából érvelt; a *nép* egy tapasztalati fogalom lett. Ezért hivatkozott arra az akaratra, hogy elérjék, amit a humanizmus óta újra és újra hiába szorgalmaztak: a birodalom heterogén alkotmányelemeinek [Verfassungselemente] egy közös *államba* való átalakítását. Ennek érdekében, hogy a – még valóban homályos – programját politikailag megalapozza, a népek, az ő német nevének és nyelvének közeledését egy közös fogalomba vetítette: *Egy nép vagyunk, egy a nevünk, egy a nyelvünk*.¹⁷ Az ő felvilágosult patriotizmusa az eddigiekkel ellentétben már nem a birodalmi alkotmányt vagy a tartományokat célozta meg, hanem a jövőbe tekintett. A *nép* a maga német nevével és a saját közös nyelvével az lett, ami eddig nem volt: egy politikai akciófogalom. A korábbi tapasztalat mindaddig ezt nem tette lehetővé. Az új jelentéstartalomnak a cselekedetek során, illetve a felfogás megváltozásán keresztül kellett kialakulnia. Mindennek tetten és a felfogás változásán keresztül kellett kialakulnia, ami elől minden eddigi tapasztalat elzárkózott. Ennyiben az új

¹³ Lutz 1982.

¹⁴ Wandruszka v. Wanstetten (1938) 1977: 175 skk.

¹⁵ Moser (1766) 1976: 9, 23.

¹⁶ Moser (1766) 1976: 19, 21, 23.

¹⁷ „Wir sind ein Volk von ein Namen und Sprache.” Moser (1766) 1976: 5.

népfogalomba egy utópikus elem került bele, amelynek az eljövendő történetet kell ösztönöznie.

Fordította: Vincze Ferenc – Klement Judit

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bismarck, Otto von 1973: *Werke*. Band 5. Hrsg.: Milatz, Alfred. Darmstadt.
- Büchler, M. Gottfried (1740) 1873: *Biblische Real- und Verbal-Hand-Concordanz*. (Hrsg. Heubner, Heinrich Leonhard.) Braunschweig, 14. Ausgabe.
- Campe, Joachim Heinrich (1811) 1970: *Wörterbuch der deutschen Sprache*. (Documenta linguistica. Reihe 2, Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Reprogr. Nachdr. der Ausg. Braunschweig, 1811.) Hildesheim. Band 5.
- Francis, Emerich 1965: *Ethnos und Demos. Soziologische Beiträge zur Volkstheorie*. Berlin.
- Grimm, Jacob und Wilhelm (1889) 1984: *Deutsches Wörterbuch*. (Nachdr. der Erstausg.) (Bearb. von Matthias von Lexer.) München, Band 13 = Band 7.
- Humboldt, Wilhelm V. (1827–29) 1907: Über die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues. In: Leitzmann, Albert (Hrsg.): *Wilhelm von Humboldts gesammelte Schriften*. Berlin, Band 6. Hälfte 1 (1827–1835).
- Koselleck, Reinhart (1975) 1979: Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe. In: Uő: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main.
- Ladendorf, Otto 1906: *Historisches Schlagwörterbuch: ein Versuch*. Straßburg.
- Lepsius, M. Rainer 1990: *Interessen, Ideen und Institutionen*. Opladen.
- Lessing, Gotthold Ephraim (1768) 1886: Hamburgische Dramaturgie. 101–104. Stück (19. 4. 1768) In: Uő: *Gesammelte Werke*. Leipzig.
- Lutz, Heinrich 1982: *Die deutsche Nation zu Beginn der Neuzeit. Fragen nach dem Gelingen und Scheitern deutscher Einheit im 16. Jahrhundert*. München.
- Moser, Friedrich Karl v. (1766) 1976: *Von dem Deutschen Nationalgeist*. Nachdr. d. Ausg. von 1766.) Frankfurt am Main.
- Rochau, August Ludwig v. 1972: *Grundsätze der Realpolitik, angewendet auf sie staatlichen Zustände Deutschland (1853–1869)*. (Hrsg.: Wehler, Hans-Ulrich.) Frankfurt am Main – Berlin – Wien.
- Trübner, Karl J. 1956: *Trübners deutsches Wörterbuch* (Hrsg.: Mitzka, Walther.) Berlin, Band 7.
- Wadruszka v. Wanstetten, Adam (1938) 1977: Vom Begriff des „Vaterlands“ in der Politik des Dreißigjährigen Krieges. In: Rudolf, Hans Ulrich (Hrsg.): *Der Dreißigjährige Krieg. Perspektiven und Strukturen*. (Wege der Forschung, 451) Darmstadt, 175–184.
- Wülfing, Wulf 1982: *Schlagworte des Jungen Deutschland*. Berlin.